

'PROGRESSIEF SEKSUEEL PESSIMISME' PROGRESSIEVE ONVREDE MET DE SEKSUELE REVOLUTIES EN HET BELANG VAN TOESTEMMING VOOR EEN SEKSUELE ETHIEK

Tom Claes¹

Abstract – Lamenting the 'state of contemporary sex' seems to be a thriving academic business, and is, not surprisingly, probably just as booming as sex as a commercial business is blooming. These critiques come in many flavours, and are inspired by a range of different backgrounds and worries. Some feminists and some progressive intellectuals join the chorus, thereby echoing parts of the more conservative critiques, albeit on different grounds, from different backgrounds and defending different ideals. I label their position as 'progressive sexual pessimism.' *Progressive*, because they all share a broadly emancipatory outlook on sexuality, thus distinguishing their views from contemporary conservative critiques of (post)modern sexuality; and *pessimistic* because on the whole they take a rather dim view of the possibility of the realization of a healthy and emancipatory sexuality under the conditions of (post)modernity. One of the critiques is that a 'morality of negotiations,' based on the notion of (valid) consent, is in itself unable to provide any directions for a meaningful sexuality. They defend the view that such a morality of negotiation empties the sexual domain of any (inherent) values, thereby rendering it vulnerable to commercialisation, commodification, pornification, etc, or that such a 'morality of consent' is blind to the actual power-relations within society. In this contribution I attempt to place these viewpoints within the wider perspective of the sexual revolutions and briefly develop one line of defence of a sexual morality of negotiations, based on the multiplicity of sexual meanings.

1. Zippergate!

In 1998 barst in de Verenigde Staten van Amerika het zogenaamde *Zippergate* schandaal los. Paula Jones had Bill Clinton, de toenmalige president van de VSA, in 1997 aangeklaagd wegens *sexual harassment*. Monica Lewinsky die een tijdje op het Witte Huis had gewerkt werd door de verdediging van Jones gedagvaard om te getuigen op het proces. Begin 1998 verklaart Lewinsky nooit een seksuele relatie te hebben gehad met de president. Een vriendin van haar, Linda Tripp, had echter bandopnamen van gesprekken tussen haar en Lewinsky gemaakt waarin deze laatste over haar affaire met de president spreekt. Wanneer in januari 1998 Bill Clinton op zijn beurt ontkent een affaire met Lewinsky gehad te hebben, ontploft de bom. De president wordt geconfronteerd met het bewijsmateriaal en moet toegeven dat er, gegeven de definitie die de rechtbank had gegeven aan de notie 'seksuele relatie,' wel degelijk sprake was van zo een seksuele relatie. De president had gelogen en werd stevig onder vuur genomen door

¹ Contact: tom.claes@ugent.be, universiteit Gent, vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschappen.

Kenneth Starr, de openbare aanklager en door zijn republikeinse tegenstanders. Eind januari 1998 overlegt de Amerikaanse *House Judiciary Committee* of er voldoende gronden zijn om een afzettingprocedure op te starten – de bekende *impeachment procedure* – tegen de president. Het zou er uiteindelijk niet van komen maar het imago van Bill Clinton leed erge schade.

Voornamelijk conservatieve stemmen in de VS en ook daarbuiten beweerden dat Clinton de waardigheid en de integriteit van het presidentschap had geschaad. Bill Clinton was in hun ogen te ver gegaan. Hun argumenten waren van tweeërlei aard. Enerzijds beweerden ze dat door de affaire(s) van Clinton de nationale veiligheid was in gevaar gebracht, maar de meest zwaarwegende kritieken waren van morele aard. Bill Clinton was voor deze conservatieve stemmen een voorbeeld van het morele verval en de morele malaise, en dan voornamelijk op het vlak van seksuele zeden, die ze in de VS om zich heen zagen grijpen.

Ook Roger Scruton, een notoir cultureel en politiek conservatief denker deed zijn duit in het zakje. Wat volgens Scruton voor de buitenstaander het meest opvallend was, was het ‘feit dat in deze zaak iedereen volledig *bewilderd* was door seks.’ Zippergate was volgens hem de ‘kost die de VS betaalde voor de seksuele revolutie en voor de invloed van de liberale doctrine van het Kinseyisme’ waardoor er in de VS ‘niet langer een principieel verschil bestaat tussen heteroseksuele en homoseksuele seks, tussen zuiver en pervers verlangen, dat kuisheid een mogelijke keuze maar geen meer deugd is en dat de enige overblijvende vragen omtrent de seksuele daad vragen zijn van toestemming en veiligheid.’ (Scruton 1998: 49) De VS waren door deze seksuele revolutie volgens hem iets belangrijks kwijtgespeeld, namelijk hun *onschuld*.

2. Lamentabele seks?

Het bekritisieren van de ‘hedendaagse staat van onze seksualiteit’ lijkt wel een uitstekend gedijende academische zaak te zijn – waarschijnlijk is het geen toeval dat deze zaak evenveel floreert als de commercialisering van seks lijkt te groeien. Deze kritieken komen in verschillende smaken en vanuit verschillende achtergronden. De kritieken variëren van rechts tot links, van conservatief tot progressief, van gematigd tot bijtend, maar alle hebben ze de idee gemeen dat er iets grondig mis is, of aan het mislopen is, met onze seksualiteit – met de individuele en sociale vormgeving, beleving en regulering ervan in deze (post)moderne wereld.

Aan de ene kant van het spectrum vinden we conservatieve stemmen die focussen op de veronderstelde ‘teloorgang’ van onze traditionele seksuele moraal. Soms zijn deze kritieken gefundeerd op expliciet religieuze veronderstellingen, zoals in het werk van John Finnis (1994), soms op seculariserende ethische hertalingen ervan – denk bijvoorbeeld aan het werk van G.E. Anscombe (1972) over contraceptie en kuisheid, Peter Geach over ‘matigheid’ (1977). (Uiteraard mag hier Love and Responsibility van Karol Wojtyła 1981 niet ontbreken; zie voor een verassende recentere visie Gudorf 1994) Andere vertegenwoordigers van het conservatieve kamp, zoals Roger Scruton waar ik eerder naar verwees, baseren hun kritieken op systematisch uitgewerkte wijsgerige ideeën omtrent seksualiteit die hoewel stevig in onze religieuze traditie verankerd, er niet expliciet op hoeven terug te grijpen. Daarnaast is er de groep die ik ietwat omstandig als

‘politiek-rechts-cultureel-conservatieven’ zou noemen. Wat hun kritieken soms missen wat betreft wijsgerige finesse maken ze ruimschoots goed door hun brede culturele impact en de aantrekkelijkheid van hun boodschap en verpakking ervan. De cultuurkritieken van bijvoorbeeld Theodore Dalrymple (Anthony M. Daniels) zijn hier een goed voorbeeld van. In talloze – en toegegeven goed geformuleerde en intelligent geconstrueerde – geschriften trekt hij van leer tegen de erosie van de traditionele waarden en normen. Binnen dit rechts vertoog vinden we vaak een scherpe veroordeling terug van de wijze waarop individuele vrijheden en rechten sociaal gedeelde waarden en normen overtroeven. (Zie, bijvoorbeeld, Magnet 2001 voor een mooi overzicht hiervan.)

Het werk van Roger Scruton is exemplarisch van toon voor deze groep, hoewel duidelijk meer gefundeerd dan dat van veel van zijn rechtse collega’s. Zijn analyse van de impact van de ‘seksuele revolutie’ op de seksuele waarden en gedragingen gaat als volgt. (Scruton 1998: 49-50, mijn parafrase en vertaling) Het *eerste* resultaat van deze revolutie is volgens hem niet dat het de mensen hun gedrag veranderde, maar wel dat het een ingrijpende verandering met zich meebracht van de manier waarop mensen over seks *dachten*. De zogenaamd seksueel bevrijde mensen ‘bedreven nu niet langer meer de liefde,’ maar ze ‘hadden seks.’ Dit laatste impliceert volgens Scruton niet langer emotionele banden of enig langetermijnengagement tussen de partners. In dit ‘seks hebben’ gaat het enkel om wederzijds opgewekte aangename sensaties. Een *tweede* effect van deze seksuele revolutie was het ondermijnen van de feminiene *defensies*. Want, zo stelt hij, indien seks ‘maar een prikkeling van de genitalia is’ waarom dan al de problemen, waarom de schaamte, de zedigheid of de aarzeling? Vrouwen, zo stelt hij bloemrijk ‘were shamed at last into being shameless.’ Een *derde* effect is wat hij het wegdeemsteren van het ‘*erotische sentiment*’ noemt. Dat brengt het verlies met zich mee van ‘de intense concentratie op het object van het verlangen, van het mysterieuze verlangen naar wat men niet kan bezitten maar enkel kan koesteren.’ De focus, zo voegt hij er aan toe, verschuift van het particuliere naar het algemene, van de menselijke blik naar de dierlijke functies, en van de onsterfelijke ziel naar het sterfelijke omhulsel ervan. Seksuele partners zijn sinds de seksuele revolutie niet langer het object van onze seksuele gevoelens, maar gereduceerd tot de middelen ertoe. Seksuele partners zijn verworpen tot wat hij componenten in de *pleasure machine* noemt.

Andere voorbeelden van deze sekskritische commentatoren zijn onder andere Michael E. Jones (1993; 1995; 2000; 2000), Celia Haddon (1982), Stephen Heath (1982) Maggie Gallagher (1989), Himmelfarb (1994). Bekende voorlopers zijn, in de VSA, Pitirim Sorokins *The American Sex Revolution* (zo vroeg als 1956) en, in het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld David Holbrooks *The Pseudo-Revolution: A Critical Study of Extremist ‘Liberation’ in Sex.* (1972)

3. Progressief Seksueel Pessimisme

Maar ook bij vele progressieve intellectuelen en cultuurcritici smaken de vruchten van de seksuele revoluties niet onverdeeld zoet. Ze delen met hun conservatieve collega’s een negatieve appreciatie van hoe ‘moderne’ of postmoderne (Simon 1996) seksualiteit geleefd en beleefd wordt. Roger Scruton is uiteraard een notoir conservatief en zijn tirades tegen het ‘liberalisme’ zijn welbekend en breed van opzet. Zijn discours van

waardenverval en verlies van onschuld doet menig progressief – of ‘liberal’ – verbleken. Het is dan ook des te meer opvallend dat vele progressieven zijn *analyse van de impact* van de zogenaamde seksuele revolutie tenminste gedeeltelijk delen, hoewel ze soms andere *oorzaken* duiden die volgens hen aan de basis ervan liggen, er andere *conclusies* aan verbinden en tot op zekere hoogte andere *waarderingen* omtrent het seksuele verdedigen. Binnen een belangrijk gedeelte van de progressieve intelligentsia heerst er blijkbaar een gevoel van wrevel en desillusie omtrent de heersende seksuele praktijken en moraal. Hoewel ze niet in de val trappen van het Kinsey-bashing waar de rechterzijde zich zo gretig aan waagt (zie, bijvoorbeeld Muir 1999), stellen ze zich de vraag of de seksuele revoluties ons nu *waarlijk* meer geëmancipeerd op seksueel vlak hebben gemaakt. Of hebben de seksuele revoluties ons voornamelijk meer vrijheid opgeleverd – een vrijheid inzake seksuele repertoires en identiteiten die in sommige gevallen een soort van stuurloosheid heeft met zich meegebracht en seksualiteit heeft overgeleverd aan de commercie, zonder dat er een persoonlijke, maatschappelijke en ethische groei of morele verrijking mee gepaard is gegaan.

Ik label hen als *progressief seksueel pessimisten* – ‘progressief’ omdat ze een emancipatorisch discours omtrent het seksuele hanteren en om hen te onderscheiden van de conservatieve stemmen in het hedendaags debat omtrent de staat van het seksuele; en als ‘pessimisten’ omdat een ander gemeenschappelijk kenmerk een pessimistische inschatting is van de mogelijkheden om een volwaardige emancipatorische menselijke seksualiteit te ontwikkelen onder de condities van de (post)moderniteit.

Dit ‘progressief seksueel pessimisme’ kan begrepen worden als een reactie op de seksuele revoluties en op recente evoluties op het vlak van seksualiteit. De seksuele revoluties hebben volgens hen de verwachting van de bevrijding van het seksuele als emancipatorische kracht niet ingelost. Recente economische, maatschappelijke, sociaal-psychologische en psychologische verschuivingen die gepaard gaan met de ‘postmodernisering’ van het leven dreigen bovendien het seksuele domein te fragmenteren, trivialisieren en over te leveren aan een doorgedreven commercialisering.

Het hedendaagse progressief seksueel pessimistisch vertoog vertoont vele verhaallijnen en varianten. Een bekende voorloper ervan is het militante feministische cultureel feminisme. Andrea Dworkin, Catherine MacKinnon en Adrienne Rich, om er maar enkele te noemen, meenden dat de zogenaamde ‘bevrijde’ seksualiteit van de zeventiger jaren uiteindelijk weinig of niets voor de vrouwen opleverde omdat deze ‘bevrijde seksualiteit’ vorm kreeg in een patriarchale, mannelijke versie. Hierdoor bleef een bevrijde vrouwelijke seksualiteit een fictie. (Zie ook Leidholdt & Raymond 1990) Hun strijd tegen pornografie is één van hun meest bekende strijdpunten. Het zou uiteindelijk tot de ‘porn wars’ of de ‘sex wars’ binnen het feminisme leiden waarin deze cultureel feministen het opnamen tegen meer optimistische feministen zoals bijvoorbeeld Anne Snitow (Snitow et al. 1983), Carole Vance (1984), Nadine Strossen (1995), Lynne Segal (1997), Lisa Duggan en Nan Hunter (1995), enzovoort. Deze discussies binnen het feminisme zijn goed gedocumenteerd. (Zie voor een uitstekend overzicht Gerhard 2001; zie ook Rubin 1990; Ehrenreich et al. 1986; Cornell 2000) Ze beleven momenteel een revival naar aanleiding van de talloze discussies en publicaties rond de ‘seksualisering’ van de samenleving (onder andere naar aanleiding van het ophefmakende rapport van de American Psychological Association, Task Force on the Sexualization of Girls 2007; voor een bredere cultuurkritische inkadering zie Rutherford 2007), de ‘conservatieve

backlash’ tegen het feminisme (Faludi 1991), de feministische ‘backlash’ tegen seksualiteit (Kathie Roiphe 1997; Denfeld 1995), de opkomst van het ‘postfeminisme’ (Baumgardner 2000), Ariel Levys indringende analyse van de heersende ‘raunch culture’ (2005), de alomtegenwoordigheid van pornografie en de effecten ervan (zie bijvoorbeeld Paul 2005; Paasonen et al. 2007; McNair 1996; McNair 2002; Poynor 2006; vergelijk voor ons taalgebied Hilkens 2008), omtrent ‘sekswerk’ en prostitutie (Stark & Whisnant 2004; Nagle 1997), enzovoort.

Het progressief seksueel pessimisme is niet beperkt tot enkele landen. Het is een internationaal fenomeen. In de VS zijn er bijvoorbeeld Joseph Epstein (2006), George Leonard (1983) en Christopher Lasch (1978), Michael Vincent Miller (1995) en vele anderen. Een vroege stem in de UK was die van Georg Frankl die met zijn *The Failure of the Sexual Revolution* (1974, heruitgegeven in 2003) de problematiek van de ‘falende seksuele revolutie’ op de agenda zette. Andere voorbeelden zijn Linda Grants (1993) feministische analyse van de seksuele revolutie en Ralph Fevres analyse van de effecten van detraditionalisering en de triomf van een verarmde notie van ‘common sense.’ (2001) In Duistland zijn Volkmar Sigush (2005) en in mindere mate Gunter Schmidt (1986; 1996) bekende vertegenwoordigers.

Ook in ons taalgebied staat de problematiek van de “problematisering van de seksuele ‘bevrijding’” (Carlier 1990: 50) op de agenda. (Voor een knap overzicht van de ‘seksuele revoluties’ in Vlaanderen, zie Trommelmans 2006) Wellicht de bekendste vertegenwoordiger is Jos van Ussel. (1968; 1969; 1970; 1975; 1977) Ik kom verder nog op hem terug. Samen met Jaap Kruihof publiceerde hij in de vroege jaren zestig *Jeugd voor de muur* (1962), een moedig en voor de tijd zeer gedurfde aanklacht tegen de pijnlijk rigide seksuele gewoonten en moraal, seksuele verstomming, de onmacht en het vernietigende seksueel onkunnen en de seksuele angsten die daarmee gepaard gingen bij de Vlaamse (studenten)jeugd. (Zie voor een boeiende bespreking Van den Berghe 2007) In het voorwoord bij de tweede druk hebben ze het zelfs over ‘het achterlijkse klimaat’ zoals dat volgens hen in Vlaanderen heerste. Voor van Ussel en Kruihof staan zowel seksuele verdrukking – zo mooi benoemd als het seksuele probleem – als de simplistische ‘meer is beter’- houding van de seksueel revolutionairen de ontwikkeling van een emancipatorische en ‘harmonische’ (cf. Van Ussel 1957) seksualiteit in de weg. Het is jammer dat van Ussels vroegtijdig overlijden zijn schitterende analyses van onze moderne seksualiteit heeft doen verstommen. Van Ussel was op vele vlakken visionair en de evolutie in zijn werk is exemplarisch en illustratief voor de ontwikkeling van wat ik het progressief seksueel pessimisme heb genoemd. Andere voorbeelden vindt men bijvoorbeeld in de collectie artikels uitgegeven met als (verhelderende) titel *Het verlies van de onschuld* (Hekma et al. 1990), in *Seksuele revolutie ter discussie: Van Phil Bloom tot Sex and the City* (Couwenberg 2005) en in *Religie en erotiek: Balanceren tussen liefde en lust*. (Raes et al. 2002)

Het progressief seksueel pessimisme is een huis met vele kamers. Een uitputtend overzicht zou boeiende lectuur opleveren maar me te ver brengen. Om de lezer een idee te geven van enkele van de vaak terugkerende thema’s en gezichtpunten zal ik me in deze bijdrage beperken tot twee recente Belgische vertegenwoordigers. Ze zullen me het hopelijk niet ten kwade duiden. Beiden zijn gewaardeerde collega’s. Een korte presentatie van hun opvattingen zal ons in staat stellen een aantal elementen uit het vertoog scherper te stellen.

3.1. *De vrije val van Eros*

In 2000 publiceerde Ronald Commers een opmerkelijk en rijk boek: *De Val van Eros: Over seksuele armoede vandaag*. In dit werk klaagt Commers de verwording van de liefdeskunst onder de condities van het (Fordistisch) kapitalisme aan. Binnen het moderne bestaan is volgens hem in toenemende mate geen plaats meer voor noch de mogelijkheid tot de beleving van een verzorgde erotiek die kan bijdragen tot ons geluk. De seksuele revoluties hebben niet onverdeeld bijgedragen tot een seksuele verrijking van ons bestaan. Op een aantal vlakken zijn ze zelfs eerder een katalysator geweest die de seksuele armoede enkel maar heeft doen toenemen.

De seksuele revoluties hebben – gelukkig maar, zo voegt hij er aan toe – taboes doen vervallen en ‘valse schroom en kwezelarij’ overwonnen. Maar “[o]ndanks die verheugende evolutie is het niet allemaal rozengeur en maneschijn in het land der liefde.” (2000: 8) Hij waarschuwt voor de moraliserende benadering van seksualiteit die dit met zich kan meebrengen, maar hij geeft wel toe dat hij op dit vlak niet helemaal vrijuit gaat en waardeoordelen niet uit de weg wil gaan in zijn boek.

De basisstelling die Commers in zijn boek verdedigt, is dat in deze tijden de *erotische beleving* als bron van menselijk herstel en fundament van geluk wordt ‘gekooïd en gedegradeerd.’ (2000: 10)

De redenen hiervoor zijn onder andere, ten eerste, dat het *seksuele domein* geïnvadeerd en gestructureerd wordt door een kapitalistische economische logica die wordt gekenmerkt door een ‘verstoorde verhouding tussen werken en genieten.’ Dit seksuele domein wordt bovendien geïncorporeerd binnen het alledaagse en het economische domein (die samen komen te vallen). Een tweede reden is dat *seksuele subjecten* worden gedisciplineerd tot verlangende en dus tot consumerende wezens. En de *menselijke seksualiteit* zelf, ten slotte, zoals die volgens Commers evolueerde na de Tweede wereldoorlog, wordt “gekenmerkt door een om platte economische redenen gecultiveerde obsessie, de obsessie van het verterende verlangen” en wordt gethematiseerd als “een vernietigende kracht die de vitaliteit uit ons lijf wegvreet,” een “onontkoombaar fatum van ons bestaan.” (2000: 9) Seksualiteit wordt zo een ‘lucratief consumptieartikel.’

De zogenaamde ‘bevrijding van de seksualiteit’ die de seksuele revoluties ons belofden heeft de erotische beleving niet geholpen. Het seksuele werd gedisciplineerd, getransformeerd en uitgehold waardoor het geen rol meer kan spelen in een speelse *ars amatoria* waarin seks kan bijdragen tot dit menselijk herstel en fundament kan zijn van geluk waar eerder is naar verwezen. Mensen vluchten in seks, maar de weldoende werking van een verzorgde seksualiteit is onmogelijk gemaakt door de verstikkende en imperialistische werking van de sociaal-economische context die het seksuele domesticeert binnen het ‘*beheerde huis*’, de economie.

De moderne mens ervaart het leven als een domein van vlijt, prestatie en consumptie. Deze logica doordeesemt het hele leven. Het domein van de Minne bevindt zich echter buiten deze wereld van prestatie en verteren en staat dan ook haaks op dit economisch bestaan. In de mate dat ons bestaan wordt vereconomiseerd, blijft er dan ook steeds minder plaats en tijd over voor het domein van de liefde. En als men er zich dan al aan kan overgeven en er zich kan aan herbronnen, roept steeds de stem van het ware leven. Wie mint, maakt zich in zekere zin schuldig aan verzuim. Dit is dan ook een leven waarin De Minne haar rechtmatige plaats en functie niet meer kan opnemen.

Commers' analyse is genuanceerd en is zeker niet te herleiden tot de conservatieve jeremiades omtrent het verlies van een gouden tijd en een steeds verder schrijdend waardenverval waar Scruton het eerder over had. Maar ze is pessimistisch te noemen want een volwaardige erotiek wordt meer en meer onmogelijk. Een 'herstel van Eros' ligt volgens Commers immers in het opbouwen van een bestaan "waaruit die 'bevrijde seksuele ellende' tegelijk met de 'oneconomische economie' wordt gebannen." (2000: 10) Maar, zo voegt hij er direct aan toe, tot dat is gebeurd "blijft de *ars amatoria* een smakeloze leugen en elk loflied op deze kunst een vunzig staaltje van kwezelarij." (2000: 10) De 'minnekunst' en '*ars amatoria*' is dan ook gegeven de huidige voorwaarden van het menselijk bestaan een *utopie*. In deze huidige kapitalistische maatschappij is er geen plaats meer voor deze *ars amatoria*. De 'wereldwijd georganiseerde verspilleconomie' heeft immers een 'anti-erotische machinerie' in werking gezet. En deze "verspilleconomie is een zaak van uitstel en verdaging [...] van de verslavende tijd van vlijt en labour, die niet het 'her-stel' van het leven maar wel het 'uit-stel' ervan als fundament heeft." (2000: 10) Hierdoor wordt het domein van de minne buiten spel gezet.

3.2. *De instrumentalisering van de erotiek*

Ook Koen Raes heeft bedenkingen bij de 'vruchten' van de seksuele revoluties en bij de mogelijkheid om tot een erotische cultuur en nieuwe seksuele ethiek te komen waarin de bekwaamheid om lief te hebben en 'te minnen met de zinnen' een plaats zou kunnen vinden. Hij karakteriseert de huidige situatie zelfs als een "seksuele bandeloosheid, of wellicht correcter, onbeholpenheid." (1999: 29)

Raes merkt in het spoor van Anthony Giddens (1992; vergelijk Bauman 1998; 2003) terecht op dat de laatste decennia in steeds toenemende mate een ideaal 'vervloeiende liefde' opgang maakt. Het gaat hier dan om een relatie die wordt gethematiseerd als een zuiver affectieve relatie, ontdaan van rolpatronen en machtsverhoudingen. Seks wordt in het centrum van een open en egalitaire liefdesverhouding of 'zuivere' relatie geplaatst waarbij wederzijdse bevredigende, aandachtige en respectvolle seks een centrale rol krijgt in de relatie, en een voorwaarde is om deze te laten slagen en te onderhouden. De seksualiteit die in zo een relatie thuishoort is volgens Raes een *ars erotica*. Maar de werkelijkheid laat ons echter een ander beeld zien. Dit ideaal contrasteert volgens Raes immers scherp met een realiteit waarin de seksualiteitbeleving "ten prooi is gevallen aan een nietsontziend utilitair individualisme en aan een seksindustrie die voor elke seksuele preferentie wel een aanbod weet aan te reiken" (1999: 16) De drijvende kracht achter de moderne seksualiteit blijkt commercialisering en een expressief individualisme waarin de bevrediging van eender welke (amorele) streving tot kern van het goede leven is geworden. De 'traditionele gehoorzaamheidsethiek' is vervangen door een streven naar lustbevrediging. Ook hier klinkt het dat de "zogeheten seksuele bevrijding [...] dus kennelijk niet, of toch niet uitsluitend, die 'bevrijding van het zinnelijke' met zich mee [heeft] gebracht [...]." (1999: 16) De seksuele behoefte wordt volgens hem veeleer door een instrumenteel individualisme overheerst waarin de ander tot middel wordt geobjectiveerd. (1999: 13) De zogenaamde 'seksuele bevrijding' is volgens hem eerder uitgedraaid op een bevrijding van consumptieseks en bevrediging en heeft bovendien onbedoeld bijgedragen tot een erotisering van geweld en tot de bevrijding van een 'vul-

gaire, obscene en onbeschaafde seksualiteit' die hiermee samenhangt. Er wordt vrij spel gegeven aan een "radicale profanatie" (1999: 20) van het seksuele.

Koen Raes pleit voor het ontwikkelen van de 'bekwaamheid om lief te hebben' door ze als een deugd en een kunst te waarderen. Seksualiteit is volgens hem een praktijk – in de betekenis die MacIntyre hier aan geeft – die door een set van interne waarden wordt gestructureerd. Doel en middel zijn daarbij verbonden. De erotische deugd, zo stelt hij, is "ingebod in waarden als tederheid, zorgzaamheid, genegenheid; zij reveleert onze kwetsbaarheid en verfijnt onze gevoeligheid." (1999: 34) Seksualiteit moet (opnieuw) omkaderd worden door rituelen. De samenleving moet deze deugd en kunst propageren. Raes ziet in de postmoderne cultuur met haar herwaardering van het lichamelijke mogelijke sporen van herbronning. Maar, zo stelt hij, of "zij ook zullen worden bewandeld en opgewassen zullen zijn tegen én de commercie én het nieuw opkomend antiseksueel syndroom valt niet te voorspellen." (1999: 37)

4. Van 'Antiseksualiteit' naar 'Foutseksualiteit'?

Commers noch Raes kunnen politiek of ethisch bezwaarlijk reactionair of conservatief worden genoemd. Globaal genomen hebben de progressief seksueel pessimisten een zeer positieve waardering van het seksuele en wijzen ze op het belang van een ontwikkelde seksualiteit voor het leven van de mens. Ze staan positief tegenover de toegenomen vrijheid inzake seksuele expressie en tegenover de groeiende verscheidenheid aan relatievormen voor zover deze niet leiden tot exploiterende en machtsonevenwichtige seksuele relaties waarin de ander louter als middel wordt gezien. Ze willen zeker niet terug naar de antiseksuele en lustvijandige beheersingsmoraal van het verleden. In die zin verschillen ze van de 'klassieke' seksueel pessimisten die seks en zeker de lust als inherent slecht en als noodzakelijk fataal voorstelden. (Osborne 1993; Blackburn 2004) Ze pleiten ook niet voor een behoud of restauratie van een restrictieve seksuele moraal. In die zin zijn ze niet te klasseren onder wat Jos van Ussel het 'seksueel reformisme' noemde en waarin wordt vastgehouden aan de traditionele vier-eenheid van orgasme, huwelijk, voortplanting en liefde, maar men ernaar streeft dit systeem aan de tijd aan te passen, meer verteerbaar te maken en zo uiteindelijk te behouden. (Van Ussel 1970) Toch bestaat er, zoals eerder reeds is opgemerkt, een affiniteit tussen deze conservatieve en progressieve analyses wat betreft de impact van de seksuele revoluties. Er bestaat zelfs, zoals we zullen zien, een verwantschap tussen hun concepties van 'seks' en 'seksuele ethiek' – hoewel die verwantschap in het geval van Commers zeer dun is. Opmerkelijk in de twee teksten die we hebben bekeken, is het woordgebruik. Beide auteurs hebben het over 'erotiek,' 'erotische deugd,' 'lief hebben,' 'minnen,' 'ars erotica,' 'ars amatoria,' enzovoort.² Hoewel Commers een minder verbloemd taalgebruik niet uit de weg gaat, vinden we ook hier de aanduiding van waardevolle seksualiteit in termen van 'liefde,' 'ars amatoria,' enzovoort.

² Bij Raes klinkt het zelfs dat "[t]en onrechte [...] Versteyleys grondidee [wordt] weggehoond dat erotiek verhullend en metaforisch taalgebruik verlangt." (Raes 1999: 35) Een erotische cultuur veronderstelt volgens hem dan ook een zekere schroom, ook op het vlak van taalgebruik.

‘Seks’ en ‘erotiek’ zijn volgens hen op een gespannen voet komen te staan. Het gaat fout met onze seks. De ‘seksuele revolutie’ heeft erotiek, begrepen als zinvolle seksualiteit, zoniet onmogelijk, dan toch moeilijk gemaakt. De seksuele revoluties en de maatschappelijke en economische evoluties mogen ons dan al (ten dele) verlost hebben van het antiseksuele syndroom dat van Ussel geanalyseerd heeft (Van Ussel 1968), maar dit heeft niet noodzakelijk een betere seksualiteit opgeleverd, maar eerder een ‘fout-seksualiteit’ in de hand gewerkt.

Hoe dienen we dit progressief of verlicht seksueel pessimisme te begrijpen? Wat is hun alternatief en wat betekent dit voor het project van een seksuele ethiek? En hoe dit te evalueren?

5. Progressief Seksueel Pessimisme in Historisch Perspectief

Voor een beter begrip van het moderne progressief seksueel pessimisme dienen we het te situeren binnen de context van de seksuele revoluties die het westen de laatste 150 jaar heeft gekend.³

Ons collectief geheugen situeert de zogenaamde ‘seksuele revolutie’ in de zestiger en de vroege zeventiger jaren. Daar zijn goede redenen voor, maar we mogen niet uit het oog verliezen dat deze periode, hoewel belangrijk, slechts een gedeelte uitmaakt van het proces van seksuele ontvoogding en emancipatie dat begonnen is aan het einde van de negentiende eeuw en nog steeds verder gaat. Wanneer het tijdschrift *Time* in 1964 in een artikel in haar rubriek *Modern Living* deze zogenaamde seksuele revolutie tot mediafeit verhief, werd ze trouwens “The Second Sexual Revolution” genoemd en meer recent had Volkmar Sigush het over de ‘Neosexual Revolution.’

5.1. De ‘seksuele revolutie’

De jaren zestig en zeventig waren in de westerse wereld op het vlak van seksualiteit woelige jaren. Seksualiteit werd meer bespreekbaar en meer in de openbaarheid gebracht. Het recht op een vrije beleving van de eigen seksualiteit, op een bewuste keuze voor kinderen en/of anticonceptie en op het volgen van de eigen seksuele voorkeuren werden meer en meer verdedigd. De antiseksuele afwijzing en regulering van het seksuele domein zoals die binnen de christelijke traditie eeuwenlang dominant was geweest werd maatschappelijk, politiek en wijsgerig ter discussie gesteld.⁴ Maar we mo-

³ Diverse periodisering van deze ‘seksuele revoluties’ zijn mogelijk. Ik volg deze van Steven Seidman. (Seidman 1992) Voor een andere visie, zie bijvoorbeeld die van Commers (2000), Grant (1993), Petersen (Petersen 1999) of Allyn (2001). Jeffrey Escoffier heeft een schat aan primaire documenten verzameld in zijn bundel *Sexual Revolution* (2003).

⁴ Er bestaat discussie over de mate waarin de attitudinale en waarderingsverschuiving tijdens deze jaren gepaard gingen een grondige breuk met de gedragspatronen uit het verleden. Toch zijn er indicaties in die richting. (I. Robinson et al. 1991; Smith 1990) Voor Vlaanderen zijn, naast de reeds vermelde werken van Jos van Ussel, ook de volgende bronnen onmisbaar: Kruijthof & van Ussel, *Jeugd voor de muur* (1962), Carlier, Triest, en Deven, *Toen seks vies was en de lucht nog schoon: zedelijkheid en zinnelijkheid in Vlaanderen 1960-1990* (1990), Hooghe, *Aspecten van het discours inzake seksuele moraal in Vlaanderen, 1955-1985* (1987), en meer recent Trommelmans, *Vlaanderen vrij! 50 jaar seks in Vlaanderen* (2006).

gen niet uit het oog verliezen dat de ‘seksuele revolutie’ van de zestiger en zeventiger jaren in zekere zin een uitschieter was in een proces van attitudinale en gedragsveranderingen dat sinds het eind van de negentiende eeuw aan de gang is.

Steven Seidman (1992; vergelijk Weeks 1993) ziet in het lange-termijnproces waar we zonet naar hebben verwezen twee dynamieken aan het werk. De eerste dynamiek is die van ‘liberalisatie.’ Dit verwijst naar de uitbreiding van keuzemogelijkheid en diversiteit op het vlak van het seksuele. Maar daarnaast evolueert ook de betekenis die men aan seks geeft. De dynamiek van gedragsverandering loopt parallel aan deze van betekenisverandering en zingeving. Deze tweede dynamiek duidt hij aan met de term ‘erotisering.’ Naar het eind van de negentiende eeuw werd ‘seks’ volgens Seidman begrepen als een instinct of een impuls. ‘Seks’ werd niet langer meer als een inherent kwaad beschouwd. ‘Seks’ kon een weldaad zijn voor de mens, op voorwaarde dat ze op de gepaste wijze werd beleefd. Maar men waarschuwde wel voor de mogelijke gevaarlijke impact van het seksinstinct wanneer seks niet werd beheerst en gesublimeerd. Gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw voltrok zich een belangrijk betekenisverandering. Seksualiteit werd niet langer beschouwd als een singulier instinct, maar eerder opgevat als een diffuse energie die het hele leven doordeesemde. Deze seksualiteit hoefde niet langer strikt gesublimeerd te worden. Een gezonde expressie ervan kon bijdragen tot een gelukkig leven. Seks, zo stelt Seidman, werd nu gelegitimeerd door de sensueel aangename en expressieve kwaliteiten ervan. Dit betekende de geboorte van wat hij een ‘cultuur van erotisme’ noemt. Deze evoluties leidden alzo tot het ontstaan van een nieuwe ‘*intimate culture*’ die gekenmerkt wordt door een verhoging van keuzevrijheid en handelingsvrijheid inzake seksualiteit, en een erotisering van het seksuele. Aanvankelijk wees men deze cultuur van het erotisme een plaats aan binnen de context van een liefdevolle relatie. Het besef groeide dat een bevredigende seksuele relatie bijdraagt tot een bevredigende liefdesrelatie en een goed huwelijk. (Zie ook Collins 2003) Dit liberaliserings- en erotiseringsproces radicaliseert in de zestig en zeventiger jaren. De ‘seksuele revolutie’ is een feit. Twee groepen waren hierbij volgens Seidman van belang: een gematigde groep van reformisten enerzijds en de ‘sex radicals’ anderzijds. We zouden kunnen zeggen dat daar waar de eerste groep de bevrijding en emancipatie van het seksuele voorstonden en deze seksualiteit kaderden in het totale leven van de mens, de tweede groep eerder de bevrijding of emancipatie door het seksuele verdedigden, en niet zelden het seksuele domein als een afgezonderd domein in het menselijke bestaan karakteriseerden.

Voornamelijk deze laatste groep is verantwoordelijk voor wat van Ussel het ‘engseksuele karakter’ van deze seksuele revolutie heeft genoemd. (Van Ussel 1970: 92) De engseksuele visie waardeert het seksuele en onderscheidt zich daardoor van haar Victoriaanse voorganger. Maar de lustgerichtheid, de prestatiegerichtheid, het hedonistisch karakter ervan en de englichamelijke visie op seks waarbij het seksuele ontdaan wordt van haar interpersoonlijke betekenissen en diepgang doen haar verschillen van de meer gematigde progressieve reformisten. Deze laatste groep verdedigde eerder de wat van Ussel ‘totaal menselijke visie’ op seks noemde.

De negatieve appreciatie van de seksuele revolutie, of toch tenminste van een deel van de gevolgen ervan, kan in verband worden gebracht met de engseksuele visie op het seksuele waar van Ussel het over had. De engseksuele *sex radicals* verdedigden de idee dat ethiek en het seksuele domein niets met elkaar te maken hebben. Het seksuele do-

mein wordt er een domein waar er geen evaluatief onderscheid meer bestaat tussen ‘betere’ en ‘slechtere’ seks tenzij dit wordt begrepen in een niet-morele lustcalculus. Het seksuele domein wordt zo een lustdomein dat hoewel waardevol niet langer meer noodzakelijk als waardenvol werd gezien, of het zouden deze van prestatie en experimentering zijn.

Jos van Ussel keerde zich reeds zeer vroeg af van deze engseksuele revolutie. Hoewel hij meende dat ze haar waarde had gehad in het doorbreken van de antiseksuele en conservatieve houding ten overstaan van seks kon deze engseksuele revolutie niet bijdragen tot de emancipatie van de mens en de ontwikkeling van een ‘totaalmenselijke’ seksualiteit. In 1970 neemt hij dan ook ‘afscheid van de seksualiteit.’ Vanaf de zeventiger jaren vertonen zich dan ook de eerste tekenen van een ook progressieve ‘backlash’ of minder scherp gesteld ‘onvrede’ met de ‘seksuele revolutie.’ In 1975 publiceert Jos van Ussel zijn pleidooi voor een andere seksualiteit, mooi samengevat in de titel van zijn boek: *Intimiteit*. (Van Ussel 1975)

Van Ussel stond een bepaald normatief model van seksualiteit voor dat een uitvloeisel is van het proces van erotisering waar Seidman het over had. (Van den Enden 1979) Het project van de seksuele revolutie was volgens van Ussel mislukt. We waren volgens hem van een ‘antiseksualiteit’ geëvolueerd naar wat ik een ‘foutseksualiteit’ zou willen noemen. Van Ussel stond zeker niet alleen met deze afwijzing.

In 1986 publiceerde het weekblad *Time* een tweede belangrijk artikel omtrent de seksuele revolutie, maar de titel luidde nu: “The sexual revolution is over.” Uiteraard is hier de impact van AIDS (en in mindere mate Herpes) van belang. Maar ik meen dat er in de tachtiger jaren iets meer aan de hand was. De evoluties op het vlak van seksualiteit stopten immers niet na het einde van deze seksuele revolutie, maar leiden naar wat Volkmar Sigush recent de ‘neoseksuele revolutie’ heeft genoemd. (Sigush 1996; Sigush 1998; Sigush 2002; Sigush 2005; Sigush 2006) Deze zogenaamde neoseksuele revolutie is nog steeds aan de gang en heeft mijns inzien belangrijke implicaties voor hoe men nu over seks denkt, de attitudes en gedragingen die men ertegenover heeft en hoe men het seksuele domein ethisch beschouwt. Deze revolutie levert de tweede belangrijke achtergrond waartegen het progressief cultureel pessimisme beter kan worden gesitueerd en begrepen.

5.2. De neoseksuele revolutie

Naar deze zogenaamde ‘neoseksuele revolutie’ wordt ook wel eens verwezen als de ‘postmodernisering’ van seks (Simon 1996; Featherstone 1998), of zelfs als ‘Panic Sex.’ (A. Kroker & M. Kroker 1987)

Gedurende de tachtiger en negentiger jaren stond het seksuele domein uitgebreid ter discussie. Het was de periode van een voornamelijk conservatieve backlash tegen de liberalisering van het seksuele waar Steven Seidman op gewezen heeft. (Zie ook de data in Smith 1990) Een vergelijking tussen de bevindingen en aanbevelingen omtrent pornografie van de *Presidential Commission on Obscenity and Pornography* uit 1970 en deze van de zogenaamde *Meese Commission* uit 1986 in de VS is op dit vlak illustratief. Waar de eerste commissie pornografie vrijpleitte van (de meeste) schadelijke invloed en een liberalisering voorstond, werd in het tweede rapport uitgebreid ingegaan op mogelijke verbanden tussen pornografie en seksueel geweld en op het morele verval waar het als een exponent van werd beschouwd.⁵ Het uitbreken van de Herpes en later de

AIDS epidemie gaf deze conservatieve reactie een verdere boost. Ook binnen het progressief emancipatorische kamp verdeelde deze kwesties de rangen en het zette sommigen op een meer behoudsgezinde koers. Zij meenden dat de seksuele revolutie in plaats van een bevrijding van het seksuele tot een vrijblijvende seksualiteit had geleid en dat we daar nu de tol voor betaalden. De AIDS crisis, en andere crisissen zoals de ‘*date rape crisis*,’ schandalen inzake seksueel misbruik van kinderen enzovoort leidden bovendien tot het (her)verbinden van seks en angst. (Katie Roiphe 1993; Kathie Roiphe 1997) Het seksuele domein werd hierdoor gedurende de tachtiger jaren (opnieuw) gemedicaliseerd, nog sterker gepolitiseerd en cultureel geproblematiseerd. Het seksuele wordt ook steeds meer omgeven door een (nieuw of vernieuwd) waardendiscours.

Maar de tachtiger en negentiger jaren vertoonden ook nog een andere trend die hier in schril contrast mee staat. Enerzijds werd ‘seks’ – of beter tot wat seks ge- of verworden was – door een deel van de intelligentsia geproblematiseerd, anderzijds leek het wel alsof de gehele cultuur geseksualiseerd werd en dat seks het volledige persoonlijke, maar vooral het publieke leven was binnengedrongen.⁶ Seks was in steeds toenemende mate niet meer weg te denken uit de media: in muziek, film, reclame, de ontspanningssector, etc. Brian McNair noemde dit proces de ‘verbazende uitbreiding van de pornosfeer,’ en wees op de groeiende pornificatie van de *mainstream*. (McNair 1996; McNair 2002; Attwood 2009) Porno – als embleem van moderne seks – stond in de tachtiger jaren dan wel sterk ter discussie, maar het kleurde in steeds toenemende mate het alledaagse leven (Madonna!). Hiermee verbonden ziet hij ook de opkomst van een *strip-tease*-cultuur: het eindeloos publiek spreken over seks leidde tot een voyeuristische en exhibitionistische cultuur van publieke bekentenissen. Clintons *denial* en zijn latere schuldbekenenis zijn hier uiteraard emblematisch, maar men kan ook verwijzen naar trends op TV. De explosie van het Internet heeft deze trends uiteraard nog versterkt.

We zouden voorzichtig kunnen concluderen dat de laatste decennia de voortschrijdende ‘liberalisatie’ het proces van ‘erotisering’ heeft gehypothekeerd. Seidman wees er op dat tijdens en voor de paradigmatische seksuele revolutie van de zestig en zeventiger jaren beide dynamieken hand in hand gingen. De erotisering waarvan sprake werd door de meerderheid trouwens gelokaliseerd binnen betekenisvolle relaties en binnen de privé-sfeer. De neoseksuele revolutie op haar beurt levert ons een nog verdergaande liberalisering op, maar betekent tezelfdertijd ook een de-erotisering van het seksuele dat steeds meer in de publieke sfeer doordringt.

De tachtiger en negentiger jaren geven ons een beeld van een cultuur waar seks en het seksuele domein worden gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Een (conservatieve) *backlash* en verdergaande problematisering van het seksuele enerzijds gaat gepaard met een steeds toenemende *cultural sexualization* (McNair) anderzijds. Seks was sinds lang nooit meer zo problematisch geweest, maar tezelfdertijd ook nooit zo aanwezig, zichtbaar en alomtegenwoordig.

⁵ Er ontstond een volgens velen onzalige coalitie tussen de antipornografie-feministen enerzijds en conservatief-culturele krachten anderzijds. Deze evoluties op het vlak van het feminisme zijn uitermate interessant en belangrijk en het zou gepast zijn om deze discussie een faire behandeling te geven waarbij de beide stemmen in dit sterk gepolariseerd debat genuanceerd aan het woord zouden worden gelaten. Maar binnen het bestek van deze bijdrage is dit niet mogelijk.

⁶ Scruton, bijvoorbeeld, merkte op (zie hoger) dat hem vooral de totale *bewilderment* met seks was opgevallen tijdens de *Zippergate*-affaire.

Volkmar Sigush meent drie met elkaar verbonden dynamieken aan het werk te zien in deze neoseksuele revolutie: de dissociatie van de seksuele sfeer, de versnippering van ‘seksuele fragmenten,’ en de diversificatie van intieme relaties. Deze drie dynamieken lopen volgens hem bovendien gelijk met een steeds verdergaande ‘commercialisatie’ en ‘banalisering’ van het seksuele.

Het seksuele domein wordt volgens Sigush de laatste decennia steeds meer als afgescheiden beschouwd van domeinen waarmee het vroeger was verbonden. Hij onderscheidt ten minste vijf dissociaties. Het seksuele domein komt tegenover het niet-seksuele domein te staan; de seksuele sfeer wordt gedissocieerd van het reproductieve domein; de stabiele relatie tussen seks en (traditionele) genderrol en identiteit komt op losse schroeven te staan, de seksuele ervaring wordt als verschillend van de fysieke seksuele respons beschouwd en, ten slotte komt de ‘libido’-zijde van het seksuele, waarmee hij het liefdevolle aspect bedoelt, tegenover het destructieve karakter ervan te staan. Het resultaat van deze dissociaties is dat het seksuele in toenemende mate een domein van pleziergerichte keuze is geworden, niet langer beperkt door de ‘natuurlijke’ of ‘traditionele’ beperkingen. We zouden dan ook kunnen concluderen dat het niet langer zinvol is te spreken over ‘seksualiteit’ alsof het een stabiel, intern gestructureerd en duidelijk maatschappelijk gesitueerd geheel betreft. Met William Simon zouden we misschien beter kunnen spreken over het ontstaan van (postmoderne) seksualiteiten – in het meervoud. De tweede dynamiek houdt hiermee verband. Er is niet langer een identificeerbaar en geïnificeerd seksueel domein. Het seksuele manifesteert zich in een veelheid van gebieden, in een veelheid van uitingswijzen en *life-styles* en wordt hierbij geholpen door een steeds verderhollende commercialisatie van het seksuele dat brood ziet in het aanleveren van (cyber)platformen en parafernalia van die fragmentaire seksualiteiten. De laatste dynamiek betreft de diversificatie van sociaal-aanvaarde levensstijlen en relatievormen. Sigush verwijst niet enkel naar het ontstaan van de ‘postfamiliale familie’ (Beck-Gernsheim) waarin traditionele sekse, genderidentiteiten en –rollen gedestabiliseerd worden, maar ook naar wat hij nieuwe types van *self-staging* noemt, zoals SM, transgender praktijken, enzovoort. Dit zijn volgens hem ‘typische neoseksualiteiten’ omdat ze niet primair seksedriftmatig worden gestuurd. Het gaat om meer dan om versies van lustbevrediging. Sigush meent dat ze zowel seksueel als niet-seksueel van aard zijn omdat ze een combinatie vormen van soorten van lustbevrediging enerzijds met de affirmatie van zelfgekozen identiteiten anderzijds. Sigush zelf gebruikt een andere minder neutrale en meer negatieve formulering om deze laatste dynamiek aan te duiden. Zo heeft hij het over “de *thrill* die gepaard gaat met niet-seksuele *self-exposure* en narcistische *self-invention*.” (Sigush 1998: 349) Ik prefereer de meer neutrale formulering in termen van identiteit. De reden hiervoor zal verder duidelijk worden.

6. De seksuele revoluties en het progressief seksueel pessimisme

Het progressief seksueel pessimisme dient tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen inzake seksualiteit te worden gesitueerd. De seksuele revolutie van de zestiger en zeventiger jaren leverde niet de verhoopte bevrijding op van het seksuele, begrepen als intermenselijke bron van weldaad en geluk. De hoop op een transformatie van ‘Seks’

tot een ‘omvattende Eros’ werd gefnuikt. Daar hebben we op gewezen wanneer we het hadden over van Ussels aanklacht tegen het engseksuele karakter ervan. Tijdens de zeventiger jaren zagen we bovendien hoe het seksuele meer en meer gecommmercialiseerd en volgens sommigen ‘gebanaliseerd’ werd. Deze twee trends zetten zich bovendien verder tijdens de zogenaamde ‘neoseksuele revolutie.’ Het seksuele domein wordt verder ontmanteld als een distinctief en door interne waarden gereguleerd domein. De keuzevrijheid ten gevolge van de liberalisering neemt nog verder toe tot op het punt dat het seksuele uitloopt op een voor velen *bewildering sexuality*, of beter tot *bewildering sexualities*. Eros is niet gevallen. Eros heeft zelfs geen eerlijke kans gekregen.

Indien dit echter alles zou zijn wat aan de hand is, dan zouden er slechts cultuurhistorische redenen zijn om zich over het progressief seksueel pessimisme te buigen. Eerder stelde ik niet enkel de vraag hoe dit progressief seksueel pessimisme te *begrijpen*. Ik vroeg me ook af wat de *implicaties* waren van hun stellingen voor het project van een *seksuele ethiek*. Ik deel in belangrijke mate hun cultuurfilosofische *analyses*. Maar ik verschil met een aantal van hen van mening over het antwoord op de vraag welke *consequenties* deze evoluties op het vlak van westerse seksualiteit hebben *voor onze morele beoordeling* van moderne seksualiteit(en) en voor het *project van een seksuele ethiek*. De seksuele revoluties zijn niet louter revoluties geweest op het vlak van houdingen, evaluaties en gedragingen van het seksuele. De seksuele revoluties hebben ook een diepgravende impact gehad op hoe men seks moraalfilosofisch benaderde en op hoe men zich een seksuele ethiek voorstelde. In die zin zijn de seksuele revoluties ook morele en ethische revoluties geweest.

7. De morele revoluties en de opkomst van een onderhandelingsmoraal

Op de *cover* van de 1964 editie van *Time* waarnaar eerder werd verwezen stond een *eye-catcher* met de tekst: “Sex in the U.S.: Mores and Morality.” De veranderingen inzake seksuele gedragingen en attitudes wekten heftige reacties los in de samenleving. De morele dimensie van deze ‘revolutie’ is steeds belangrijk geweest en is dit nog steeds. Seksualiteit heeft in onze cultuur steeds een sterke morele geladenheid gehad en heeft dit voor velen nog steeds. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze ‘seksuele revolutie’ meteen ook een ‘morele revolutie’ was – getuige daarvan de andere benamingen die er in de jaren zestig in de Engelstalige wereld voor werden gebruikt zoals ‘Morals Revolution’ en ‘Moral Revolution’ naast andere alternatieven zoals ‘Sex Revolution’ en ‘Sexplosion.’ (Smith 1990: 415)

Susan Sontag stelde ooit dat sedert het christendom de lat hoog legde en zich concentreerde op ons seksueel gedrag als de toetssteen voor deugdzaamheid, alles wat met seks te maken heeft in onze cultuur in zekere zin een ‘speciaal geval’ is geworden en eigenaardig inconsistente attitudes oproept. Hoewel het zeker te eenvoudig is om enkel naar het christendom te wijzen als de bron van antiseksualiteit in onze cultuur, heeft ze het bij het rechte eind wanneer ze het over het speciale statuut van seks in onze cultuur heeft. Je zou zelfs kunnen zeggen dat ze er meteen ook treffend de inzet van de progressief seksueel pessimistische bijdrage tot het debat omtrent seksuele ethiek heeft mee aangeduid. Is het seksuele domein een ‘speciaal geval,’ of anders gesteld, is er meer dan

volwaardige toestemming nodig om seksuele gedragingen ethisch toelaatbaar te maken? En is deze toestemming dan ook meteen voldoende om er een seksuele ethiek op te baseren? Eén van de meest belangrijke verschilpunten tussen de conservatieven en de progressief seksueel pessimisten heeft juist te maken met het antwoord op deze vragen. Globaal genomen zullen conservatieven beide vragen negatief beantwoorden, terwijl de progressief pessimisten de eerste vraag vaak positief en de tweede vraag vaak negatief beantwoorden. Progressief seksueel pessimisten verzetten zich tegen een ‘seksuele onderhandelingsmoraal’ waarvan de opkomst verbonden is met de seksuele revoluties waar we naar hebben verwezen en met de opkomst van de neutrale liberale staat. We zullen eerst de contouren van deze onderhandelingsmoraal schetsen en de samenhang met de seksuele revoluties duiden. Vervolgens schetsen we de alternatieven die de progressief seksueel pessimisten voor deze onderhandelingsmoraal uittekenen. Daarna zal ik kort de uitdaging aan het adres van deze onderhandelingsmoraal bespreken en evalueren.

Gunther Schmidt verheldert deze onderhandelingsmoraal door te verwijzen naar de beruchte ‘sex code’ die begin de jaren negentig aan het *Antioch College* in de VS werd ingevoerd. (1998: 224) In deze code werd gestipuleerd dat studenten die elkaar seksueel benaderden voor elke nieuwe stap in hun vrijage expliciet toestemming dienden te vragen en te krijgen. Op zich en zo gesteld lijkt dit uiteraard te eenvoudig en zelfs belachelijk en ondoenbaar. Ongetwijfeld zullen er velen hun zin in seks hebben bij ingeschoten. Maar de code staat wel voor een bepaalde manier van omgaan met seks die meer en meer als normatief wordt aanvaard, namelijk dat het de expliciete toestemming is die het morele toegelaten karakter van de seksuele handelingen bepaalt (met uitzonderingen van crimineel-juridische aard). Seksuele handeling die gebeuren tussen partners die ermee hebben ingestemd zijn dan toegelaten. Uiteraard zijn er een aantal beperkende factoren die al naargelang de versie van deze onderhandelingsmoraal een rol spelen: de handelingen dienen in sommige gevallen privaat te zijn; de partijen moeten volwassen zijn; er mag geen (blijvende) schade toegebracht worden aan (één van) de partijen; de toestemming moet vrijwillig en geïnformeerd gegeven worden; er mag geen schade aan derden worden berokkend, enzovoort.

Er zijn een heleboel praktische problemen verbonden met deze notie van toestemming die in deze onderhandelingsmoraal centraal staat. Zo zijn er bijvoorbeeld de problematiek van machtsongelijkheid, de manier van expliciteren van de toestemming en moeilijkheden bij de interpretatie van de gegeven toestemming. Ook op wijsgerig en juridisch vlak kunnen er vele vragen worden gesteld bij deze notie toestemming. Hoeft expliciete toestemming steeds gegeven worden? Is het seksuele domein wel een voldoende rationeel domein waarover (onproblematisch) toestemming kan worden gegeven – Seiriol Morgan spreekt in dit kader zelfs van *dark desires*. (Morgan 2003a) Veronderstelt deze toestemmingsmoraal bovendien niet een te grote transparantie inzake het seksuele? En wat is het belang van het verschil tussen ‘toestemming,’ ‘niet-gegeven toestemming,’ ‘niet-gegeven niet-toestemming,’ en ‘niet-toestemming?’ De problemen zijn legio. (Zie bijvoorbeeld, Archard 1998; Wertheimer 2003; Haag 1999; Cowling & Reynolds 2004; Soble 1996) Maar dat neemt niet weg dat toestemming door velen niet enkel als een noodzakelijk voorwaarde voor de morele toelaatbaarheid van seksuele handelingen wordt beschouwd, maar meteen ook als een voldoende voorwaarde (Primoratz 2001) – op voorwaarde dat de toestemming in een relatief machtsevenwichtige

context is bekomen, en indien de partijen als voldoende handelingsbekwaam en voldoende geïnformeerd kunnen worden beschouwd in de context waarin de toestemming is gegeven.

Gunther Schmidt (1998) meent dat de opkomst van deze onderhandelingsmoraal verantwoordelijk is voor de achteruitgang van een meer traditionele seksuele moraal waarin wordt gefocust op de *kwaliteit* en de *aard* van de handeling. De onderhandelingsmoraal staat als het ware neutraal tegenover de *kwalitatieve eigenschappen* van de seks. Het gaat hier immers niet langer over welke soort seks men heeft, noch over de partnerkeuze, over met wie en hoeveel men seks heeft. *Niet de soort* van seksuele handeling determineert het morele karakter ervan, *wel de toestemming*. Een toestemmings- of onderhandelingsmoraal spreekt zich dan ook niet uit over het waarom en het hoe van de seksuele handeling. Het wat, waarom en hoe wordt overgelaten aan de toestemmende partijen. De wende van *kwaliteit* naar *procedure* betekent dat steeds meer seksuele uitingswijzen als toegelaten kunnen worden bestempeld en beschikbaar komen voor hen die er hun seksuele bevrediging aan willen ontleen.

Het succes van deze onderhandelingsmoraal kan worden gekoppeld aan wat Anthony Giddens (1992) de opkomst van ‘plastische seksualiteit’ en de ‘zuivere’ of ‘pure relatie’ heeft genoemd. Deze ‘pure relatie’ ontleent haar legitimiteit en bestaansrecht aan de seksuele en emotionele ‘voordelen’ en ‘bevrediging’ die ze verleent aan de participanten. Het is een relatie die gekozen en onderhouden wordt omdat ze bijdraagt tot een autonoom gekozen levensproject. Als zodanig is de ‘zuivere relatie’ de (post)moderne opvolger van de romantische liefde en de romantische relatie. De zuivere relatie is niet noodzakelijk monogaam noch heteroseksueel. Indien de relatie niet meer de verwachte bonus oplevert kan ze legitiem worden stopgezet omdat ze haar bestaanrecht heeft verspeeld. Zuivere relaties zijn daarom ook niet noodzakelijk langdurig, hoewel ze dit uiteraard wel kunnen zijn. Seksualiteit speelt voor velen een cruciale rol binnen deze zuivere relatie, want een bevredigende seksuele relatie wordt door velen als een belangrijk onderdeel van een bevredigend leven beschouwd. En hier wordt het belang van de ‘plastische seksualiteit’ duidelijk. Relaties en seksualiteit worden als cruciale factoren beschouwd in de zelfontwikkeling. Seksuele expressie wordt zodoende verbonden met persoonlijke identiteit en ontwikkeling. Plastische seksualiteit, zo stelt Giddens, kan gevormd worden als een persoonlijkheidskarakteristiek. In deze seksualiteit drukken mensen zich uit, door deze seksualiteit vormen mensen zichzelf. Seksualiteit en persoonlijke identiteit worden verbonden en zijn tot op zekere hoogte manipuleerbaar.

Hoe wijsgerig en praktisch problematisch deze toestemmingsmoraal ook moge zijn, dit vormt niet de kern van het belangrijkste bezwaar die de progressief seksueel pessimisten tegen deze moraal hebben. Volgens zowel de *conservatieve* cultuurcritici als de *progressief* seksueel pessimisten ‘ontwaardt’ deze onderhandelingsmoraal in zekere zin het seksuele. Of beter gesteld: de waarden die aan het seksuele worden gekoppeld zijn niet noodzakelijk waarden die intrinsiek verbonden zijn met het ‘volwaardig’ seksuele. Binnen een onderhandelingsparadigma is het mogelijk dat de waarden die in de seksualiteit worden gerealiseerd ‘extern’ aan het seksuele domein zijn. Het seksuele domein verschijnt zo als een *à la carte* domein dat door de commercie en het individualistische luststreven wordt opgevuld en hierdoor – in de bewoording van Raes – wordt ‘gebanaliseerd’ en ‘getrivialiseerd.’ Koen Raes bijvoorbeeld stelt dat de “deugd van het (kunnen) minnen” zo niet langer “als een waarde met haar eigen *interne telos*, met haar eigen

standaarden van uitmuntendheid” wordt beschouwd. (1999: 31) Hij verwijst ook instemmend naar Scruton – zie hoger – wanneer die stelt dat liefdevolle seksualiteit waardevoller is dan ‘prostitutie of het vluggertje tussen onbekenden.’ (1999: 33-34)

De basiskritiek van de progressief seksueel pessimisten op de onderhandelingsmoraal is dat deze moraal het seksuele domein geen richting kan geven omdat de veronderstelling ervan is dat ofwel het seksuele domein geen intrinsieke of ermee verbonden waarden vertoont, of dat het in rekening brengen van deze waarden niet nodig is om een seksuele ethiek uit te bouwen. Toestemming, met alle caveats, zou dan voldoende zijn. In zijn artikel stelt Raes dit niet zo expliciet, maar we vinden dit wel terug wanneer hij bijvoorbeeld stelt dat de erotische deugd ‘ingebed’ ligt in waarden als tederheid, zorgzaamheid en genegenheid. Hij stelt ook dat hij “een bepaald progressief ‘libertair’ vertoog niet [begrijpt] waar het bevrijding als ‘emancipatie van het vulgaire’ verdedigt. (1999: 34) Hij heeft het hier over het gepaste taalgebruik om over het seksuele te spreken, maar dit geldt wellicht ook bij uitbreiding. Consensuele seks, zo zouden we kunnen besluiten, is voor de progressief seksueel pessimisten daarom nog geen ‘goede’ seks. En hier zijn we bij de kern van de zaak aanbeland.

‘Seksueel Pessimisten’ kunnen niet aanvaarden dat toestemming voldoende is voor een uitgewerkte en substantiële seksuele ethiek, hoewel het uiteraard wel als een noodzakelijke voorwaarde wordt beschouwd voor de toelaatbaarheid van een seksuele handeling. ‘Toestemming’ is misschien wel voldoende voor de toelaatbaarheid, maar kan nooit de basis zijn van een volwaardige ethiek omdat daarin een onderscheid tussen betere en slechtere (hoewel toegelaten) seks moet kunnen worden gemaakt. Seks moet volgens hen immers ingebouwd zitten in een project van persoonlijke en interpersoonlijke ontplooiing en niet elke seks draagt hier volgens hen evenveel toe bij. Vandaar hun reactie tegen de dissociatie van de seksuele sfeer, tegen het ‘narcisme’, het consumptivisme, de ‘commodificatie’, of de ‘lean morality.’ Waardevolle seksualiteit ligt volgens hen ‘ingebed’ in een normatief en inhoudelijk project, gebaseerd op een normatieve visie op seks en op een normatief mensbeeld. Ik zou hier nogmaals willen verwijzen naar het baanbrekende en originele werk van Jos van Ussel die deze evoluties zeer snel aanvoelde en bekritiseerde in zijn *Afscheid van de seksualiteit* uit 1970 en al in 1975 een alternatief model ontwikkelde in zijn werk *Intimiteit*. Dit alles betekent dat voor de progressief seksueel pessimisten het seksuele domein niet louter een *waardevol* domein is maar dat het ook een *waardenvol* domein is. Toestemming speelt ook bij hen uiteraard een belangrijke rol, maar is slechts een noodzakelijk element in een uitgewerkte seksuele moraal waarin een verzorgde Eros centraal staat. (Vergelijk de recente opkomst van het deugdethisch perspectief binnen de seksuele ethiek, zie, bijvoorbeeld Halwani 2003; Halwani 2007)

8. ‘Romantici’ en ‘libertairen’

Steven Seidman heeft een verwante problematiek geanalyseerd in zijn uitmuntend werk *Embattled Eros* – let op de titel – waarin hij de dominante posities binnen het hedendaagse Amerikaanse debat omtrent seksualiteit analyseert en evalueert. De laatste decennia wordt er in de VS een ware culturele, politieke en intellectuele veldslag uitgevochten omtrent seks. Het debat is sinds de kaalslag van de regering Bush nog geïnten-

sifieerd en zeker niet geluwd sinds het aantreden van Obama. Het recht op abortus komt onder druk te staan; er is de discussie omtrent seksuele opvoeding in het onderwijs en welzijnssector met pleidooien en jammer genoeg ook succesvolle initiatieven voor een zogenaamde ‘no-sex-ed’ (Whitehead 1994; zie voor een overzicht Irvine 2002; en McKay 1999) en de hiermee verbonden niet-ratificatie door de VS van het verdrag omtrent de kinderrechten; er wordt gediscussieerd over het ter beschikking stellen van contraceptie aan de jeugd terwijl het aantal tienerzwangerschappen hoog is; er is de heisa rond het homohuwelijk, enzovoort. Minder tragisch, maar illustratief is de commotie die een tijdje geleden rond de film *Kinsey* is losgebarsten. (Rich 2004) De impact van de conservatieve stemmen is groot. Maar ook nu zijn er soms belangrijke allianties tussen progressieve en conservatieve krachten. Een deel van het succes van het conservatieve waardendiscours kan misschien wel op rekening worden geschreven van de interne twisten omtrent seksualiteit binnen het progressieve kamp dat door heftige intellectuele, wijsgerige, politieke en ethische tegenstellingen wordt verdeeld. Seidman onderscheidt twee ‘seksuele ideologieën’ die een rol spelen in het hedendaagse politieke en ethische debat in de VS omtrent seksualiteit. (Seidman 1992: 5-6) Het betreft hier uiteraard extremen.

De eerste seksuele ideologie noemt hij het ‘seksueel romanticisme.’ ‘Romantici’ affirmeren en staan positief tegenover het sensueel-aangename en expressieve karakter van seks. Maar ze wijzen ook op de mogelijke gevaren die met seksualiteit kunnen gepaard gaan zoals bijvoorbeeld seksuele objectivering, dehumanisering, ongewenste zwangerschappen, geweld, exploitatie enzovoort. Seks heeft met andere woorden zowel mogelijke positieve als mogelijk negatieve gevolgen. Seksualiteit is een domein dat een zekere sturing nodig heeft. Slechts zo kan Eros zijn weldoende werking uitoefenen. De positieve gevolgen van seks worden het best gewaarborgd door seks te verbinden met emotionele, sociale en spirituele intimiteiten. Seks moet volgens de romantici steeds een manier zijn waarop affectie en liefde wordt getoond, waarbij tederheid, zorgzaamheid en liefde in functie staan van respect voor de ander in zijn eigenheid. Het lichaam en het lichamelijk genot is belangrijk en waardevol, maar erotische gevoelens mogen nooit gereduceerd worden tot zuivere lichamelijke sensaties die los staan van de totale mens.

De tweede dominante ideologie noemt Seidman de ‘libertaire ideologie.’ Ook in deze ideologie wordt seks als een positieve kracht beschouwd. Zowel de romantische als de libertaire ideologie zijn dus geen antiseksuele ideologieën. In de libertaire ideologie wordt de expressie van seks verbonden met welzijn en gezondheid, met geluk en met sociale vooruitgang. In die zin zou je kunnen zeggen dat de eerste ideologie de bevrijding van seks voorstaat, terwijl de tweede ideologie nog een stap verder zet en bevrijding door seks als een mogelijkheid beschouwt – zie ook hoger. Volgens de libertaire ideologie zijn bijna alle seksuele expressies zijn toegelaten zolang ze consensueel, of op volwaardige toestemming zijn gebaseerd.

Seidman probeert in zijn boek een middenweg te vinden tussen deze twee ideologieën. De romanticistische ideologie verwijt hij dat ze vaak te exclusief is wat betreft de appreciatie van diverse expressies van seks. Hun liefdes- en intimiteitsgericht normatief model zou een aantal seksuele uitdrukkingwijzen onterecht als minderwaardig uitsluiten, gegeven de reële seksuele diversiteit in de samenleving. Dit is niet het geval bij de libertaire ideologie. Maar de libertairen gaan volgens Seidman in de fout omdat ze geen

inhoudelijke visie op het seksuele ontwikkelen waardoor hun ethiek volgens hen te ongedifferentieerd is om een existentieel relevante seksualiteit vorm te geven en te evalueren. Op dit vlak scoren de romanticisten beter. Hij probeert dan ook een synthese te maken van beide ideologieën en ontwikkelt wat hij een pragmatische seksuele ethiek noemt. Centraal in deze ethiek staan de begrippen toestemming en verantwoordelijkheid.

9. Seks, betekenis en seksuele ethiek

Cruciaal in Seidmans analyse en alternatief is wat hij aanduidt als het openbreken en diversifiëren van betekenissen in het seksuele. Ik treed hem daarin bij. Het seksuele domein is meer dan biologie – hoewel de biologische aspecten tegenwoordig misschien ondergewaardeerd worden. Het seksuele domein is er één van zingeving, in de betekenis van het toekennen van betekenis, van waarde, van plaats, enzovoort. Deze betekenissen zijn niet ahistorisch, maar onderhevig aan verschuivingen. Seks kan verschillende en meerdere betekenissen hebben voor verschillende mensen. Eerder is verwezen naar de processen van liberalisering en erotisering die Seidman aan het werk zag sinds het eind van de negentiende eeuw en die uitmondde in de seksuele revolutie van de zestiger jaren. Ik heb gesteld dat het progressief seksueel pessimisme binnen deze context en ook deze van de neoseksuele revolutie van daarna diende te worden gesitueerd. De erotisering waarvan sprake verbond het seksuele domein met dat van de liefde, de interpersoonlijke genegenheid, wederzijds respect. Door deze dynamiek werd het seksuele steeds meer ge-intimiseerd (cf. van Ussel), of tenminste werd deze intieme seksualiteit als ideaal gesteld. Maar dit is slechts één van de mogelijke betekenissen die men aan het seksuele kan geven.

9.1. *De seksuele revolutie in de wijsbegeerte*

Eind jaren zestig vond er ook in de (Anglo-Amerikaanse) ethiek een seksuele revolutie plaats. Wijsgeren ‘ontdekten,’ ongetwijfeld aangespoord door de woelige tijden, seks en seksualiteit. Er ontwikkelde zich voor het eerst een wijsgerige discipline, de ‘wijsbegeerte van seks,’ die zich toeleide op wijsgerige en ethische vragen omtrent het seksuele. Geheel in de lijn van de analytische wijsbegeerte waarin begripsverheldering centraal staat, probeerden auteurs zoals Thomas Nagel, Robert Solomon, Janice Moulton, Alan Goldman en anderen een wijsgerig verdedigbare en existentieel relevante begripsomschrijving van de centrale begrippen uit het seksuele domein te formuleren. Centraal in heel deze discussie stond het begrip ‘perversie.’ Men ging op zoek naar een ‘normaallijn’ van het seksuele. Perversies zouden daar dan afwijkingen van zijn. Sommigen meenden dat ‘perverse’ seks daarom nog geen ‘slechte’ seks hoefde te zijn, of dat die ‘perverse’ seks meteen ook ontoelaatbaar zou zijn. De focus lag aanvankelijk elders: via de verheldering van het begrip ‘perversie’ poogden ze een inhoudelijke uitwerking, een betekenisgeving van de begrippen ‘seks’ en ‘seksualiteit’ te bekomen. Verschillende modellen en suggesties passeerden de revue. Conservatieve en christelijk geïnspireerde wijsgeren karakteriseerden geheel in lijn met de christelijke traditie ‘seks’ als in essentie een middel tot procreatie. Deze voortplanting werd dan gesitueerd binnen

een stabiele huwelijksrelatie. Progressieve christenen vulden deze visie aan door te wijzen op de rol van seks in het in stand houden en verrijken en verdiepen van de huwelijksrelatie. Anderen meenden dat de focus op de intentie op daadwerkelijke voortplanting te eng was en dat ‘normale’ seks, seksuele activiteiten en verlangens waren die voldeden aan de algemene vorm van procreatieve seks. ‘Perversies’ waren in deze optiek dan seksuele activiteiten en verlangens die afweken van deze procreatieve normaalijn. Thomas Nagel en anderen formuleerden een visie op seks als een bepaalde vorm van (belichaamde) communicatie. ‘Niet-normale’ seks was dan equivalent aan seks die afweek van deze communicatieve vorm (Nagel 1968), of een equivalent van een leugen (Solomon 1974). Anderen meenden dat de essentie van seks gelegen was in de belichaamde uitdrukking van liefde en respectvolle interpersoonlijke relaties. (Scruton 1986) Perversies zijn dan deze seksuele activiteiten en verlangens die afwijken van deze respectvolle interpersoonlijke gerichtheid – zoals bijvoorbeeld masturbatie. In deze drie suggesties is het zinvol om over een ‘normaalijn’ inzake seksualiteit te spreken: ‘normaal’ zijn dan die seksuele gedragingen en verlangens die de essentie van seks tot uitdrukking brengen. Al snel werden deze normatieve modellen bekritiseerd. Alan Goldman, bijvoorbeeld, publiceerde een opmerkelijk artikel met als titel ‘plain sex.’ (1977) Hij argumenteerde dat wijsgeren onterecht seks steeds in de context van iets anders (procreatie, communicatie, liefde,..) analyseerden en duiden en dat ze er hierdoor niet in slaagden om ‘seks op zich’ te verhelderen. Zijn suggestie was dat ‘plain sex’ deze gedragingen en verlangens waren die gestuurd waren door het verlangen naar het contact met het lichaam van een ander en naar het genot dat dit opleverde. Het fysieke contact en genot waren voldoende om niet enkel over seks te spreken, maar ook om over ‘normale seks’ te spreken. ‘Perversie’ wordt in zijn optiek dan ook een louter statistisch in plaats van een normatief begrip. Igor Primoratz gaat in deze lijn verder en spreekt over ‘plainer sex.’ (1999) Hij laat het interpersoonlijke aspect vallen dat bij Goldman in zijn verwijzing naar het verlangen naar het fysieke contact met iemand anders nog aanwezig was. Volgens Primoratz zijn die activiteiten seksueel te noemen die ernaar tenderen om een bepaald soort van genot te produceren, namelijk het genot dat door onze seksuele organen’ wordt veroorzaakt of hiermee is geassocieerd.

Uit deze discussies blijkt één ding duidelijk, namelijk dat zeggen wat seks *is* meteen ook een bepaalde normatieve houding suggereert tegenover het seksuele en in een zelfde beweging ook meteen de contouren van een (eventueel inhoudelijke) seksuele ethiek uittekent. De cruciale vraag wordt dan uiteraard: heeft ‘seks’ zo een essentie, of minder sterk geformuleerd: heeft ‘seks’ een voldoende existentieel relevant stabiele betekenis-kern? En indien dit niet het geval zou zijn, wat betekent dit dan voor het project van een seksuele ethiek? Het antwoord op deze vragen is van belang voor een evaluatie van de progressief seksueel pessimistische inschatting van de staat van de (post)moderne seksualiteit en op de appreciatie van hun afwijzing van de onderhandelingsmoraal.

9.2. *Seks en betekenis*

Greta Christina stelde zich ooit in een kostelijk artikel de vraag: “Are We Having Sex Now or What?” (2002) En wat bleek: deze ogenschijnlijk simpele vraag, een vraag waar in veel gevallen heel wat van kan afhangen – denk maar aan Bill Clinton – is niet steeds zo eenvoudig te beantwoorden. Welk criterium zou men kunnen gebruiken om te beslissen of we met iemand (of met onszelf?) ‘seks’ hebben gehad? Ongeveer elk criterium

dat men zich kan voorstellen is problematisch. Geldt ‘penetratie’ als criterium? Dat is duidelijk te simpel, want wat met masturbatie, likken en pijpen? Moet er noodzakelijk een lichamenlijk contact zijn? Wat met flirten, visueel contact en seksueel taalgebruik – denk maar aan telefoonseks, peepshows enzovoort.

Elke betekenisverheldering en -stabilisering van het menselijk seksuele moet er rekening mee houden dat het menselijke seksuele domein het louter biologische overstijgt. Biologie, onze geseksueerdheid, is uiteraard belangrijk, maar we moeten beseffen dat menselijke seksualiteit een betekenisvolle praktijk is. En deze betekenissen zijn ten dele historisch en cultureel bepaald. Het debat over de mate waarin het seksuele domein niet enkel historisch, sociaal en cultureel variabel is wat het repertoire aan seksuele gedragingen en attitudes aangaat, maar ook met betrekking tot de betekenissen die er worden aan gegeven, is bekend geworden als het essentialisme versus het constructivisme debat. Het heeft een belangrijke impuls gekregen door recente discussies omtrent seksuele geaardheid, seksuele voorkeur en seksuele identiteit en de ontwikkeling en popularisering van het *begrip* gender. De extreme posities binnen dit debat zijn overtrokken: de mens is meer dan louter biologie en meer dan louter cultuur. Maar het besef is gegroeid dat indien er al een stabiele betekenis-kern omtrent seks en seksualiteit zou kunnen worden geformuleerd die alle verscheidenheid inzake uitdrukkingen en ervaringen onder één noemer zou brengen, deze wijsgerig en ethisch triviaal zou zijn omdat deze te algemeen en te weinigzeggend zou zijn.

Het is belangrijk te beseffen dat onze houdingen en appreciaties alsook ook onze seksuele praktijken samenhangen met de betekenissen die we er aan hechten. Jos van Ussel, maar later ook bijvoorbeeld Michel Foucault hebben geargumenteed dat zelfs het seksuele domein op zich en het hedendaags westers seksueel begrippenkader – en dus niet louter sommige seksuele praktijken – historisch en cultureel variabel zijn. Onze huidige visie op ‘seks’ is volgens hen van betrekkelijk recente datum en werd pas in de negentiende eeuw gestabiliseerd. Daarvoor bestonden er andere structureringen van en zingevingen aan de ‘seksuele ervaring.’

Eerder verwees ik naar Seidmans analyse van de ‘seksuele revolutie.’ Hij stelde dat het zinvoller was om te spreken over een seksuele evolutie van ‘liberalisering’ en ‘erotisering.’ De eerste dynamiek heeft betrekking op een proces van diversificatie van beschikbare en toegelaten seksuele uitdrukkingwijzen en gedragingen. De erotiseringsdynamiek op zijn beurt is een voorbeeld van de dynamiek waarin betekenissen die aan het seksuele worden gehecht gevormd worden en veranderen. De ‘neoseksuele revolutie’ heeft, zoals we hebben gezien, deze betekenisdynamiek nog versterkt, met een verbijsterende diversificatie van betekenissen en gedragingen als gevolg. Deze neoseksuele revolutie is met recht en rede een betekenisrevolutie te noemen.

Seks als Eros is voor velen een zinvolle en waardevolle betekenisgeving omtrent het seksuele. Het is nog steeds de dominante zingeving die aan het seksuele domein wordt gegeven. Maar ik stelde dat de liberaliseringsdynamiek de erotiseringsdynamiek hypothekeerde. De neoseksuele revolutie heeft het seksuele domein als betekenisdomein opengegooid. Bovendien wordt seksualiteit in toenemende mate een aspect van identiteitsontwikkeling – zie hoger. Mensen ontlenen in belangrijke mate hun identiteit aan het soort van seksualiteit waar ze zich goed bij voelen. Men kan uiteraard deze evoluties betreuren en met recht en rede wijzen op de problemen en op het menselijke leed dat deze seksuele revoluties onmiskenbaar voor velen hebben veroorzaakt. Er is geen te-

genspraak tussen deze evaluatie en de appreciatie van de positieve effecten die de seksuele revoluties ons hebben opgeleverd. Slechts weinigen zouden onze cultuur opnieuw tot een antiseksuele cultuur willen ombuigen. Maar seks als Eros is nu slechts een van de vele opties die voor de (post)moderne mensen beschikbaar is en hun seksualiteitsbeleving tot een zinvolle beleving maakt.

De progressief seksueel pessimisten, zoals ik ze heb genoemd, leven op gespannen voet met deze evoluties. De de-erotisering vormt de voornaamste steen des aanstoots. Gederotiseerde seksualiteit wordt volgens hen zo een prooi voor een commerciële consumptiologica; leidt tot vrijblijvendheid in plaats van bevrijding; is de voedingsbodem voor het 'onbeholpene' dat in de plaats komt van een door rituelen omklede en verzorgde seksualiteit, enzovoort. Het seksuele domein wordt volgens hen door de de-erotisering ontwaardt en wordt opgeslokt en gestructureerd door waarden en doelen die ze als extern of vreemd aan dat seksuele domein beschouwen. De progressief seksueel pessimisten nemen expliciet een inhoudelijk evaluatief standpunt in. Dat is uiteraard hun goed recht en het levert ons inspirerende modellen ter oriëntatie en evaluatie van het seksuele aan. Ook het normatief mens- en maatschappij-ideaal waarop hun evaluatie zijn gebaseerd zijn uitermate waardevol en emancipatorisch.

Zoals eerder reeds gezegd deel ik vele van hun analyses en evaluaties. Hun morele visie is op een aantal vlakken gelijklopend met de mijne. Mijn belangrijkste onenigheid met hen betreft het statuut en de rol van toestemming in een seksuele ethiek, over het antwoord op de vraag naar de noodzakelijkheid van zo een uitgewerkte ethiek en over het antwoord op de vraag naar de zinvolheid van zo een distinctieve 'seksuele ethiek.'

Ik meen dat het problematisch is om één betekenis van seks te isoleren en deze te laten primeren op andere betekenissen. 'Seks' en 'seksualiteit' zijn meerduidige begrippen, met meerdere mogelijke functies. Dat blijkt uit de historische en culturele dimensies die we hoger hebben gesignaleerd. De lotgevallen van de recente pogingen in de wijsbegeerte van de seksualiteit om een onproblematische stabiele betekenis kern te isoleren die een basis van een seksuele ethiek zou kunnen vormen, heeft niet tot consensus geleid. Elke definiëring verder dan 'plainer sex' (Primoratz, zie hoger) zal daarom naar mijn mening onterecht restrictief zijn en de seksuele diversificatie inzake praktijken en zingevingen onrecht aandoen.

De onderhandelingsmoraal die de seksuele revoluties ons heeft opgeleverd is daarom ook de enige moraal die garant kan staan voor de vrijwaring van een voldoende open en pluralistische seksualiteitsbeleving in onze samenleving, en tezelfdertijd de belangen van de mensen voldoende vrijwaart. Deze onderhandelingsmoraal is zeker niet onproblematisch te noemen. Ik heb reeds verwezen naar de praktische en wijsgerige problemen inzake de notie 'toestemming.'

De onderhandelingsmoraal is bovendien ook een zeer 'dunne' moraal die ons weinig of niet toelaat positieve, inhoudelijke normatieve en evaluatieve uitspraken te formuleren. Hier heeft Seidman op gewezen. Een onderhandelingsmoraal leert ons niet wat zou moeten, maar wel wat toegelaten is. Maar het staat ieder vrij om voor zichzelf een meer positief en inhoudelijk vormgegeven ethiek te ontwikkelen en deze een rol te laten spelen in zijn of haar levensproject. De onderhandelingsmoraal inzake het seksuele draagt dan ook bij tot een wellicht voor sommigen bevreedende en nooit geziene seksuele variabiliteit, maar dat is een kleine prijs voor de vrijheid die deze oplevert. Bovendien mogen we niet vergeten dat de onderhandelingsmoraal ook restrictief is: niet elke han-

deling is toegelaten, bijvoorbeeld wanneer deze handelingen schade berokkenen aan derden. De onderhandelingsmoraal waarin seksuele keuzes enkel beperkt worden op procedurele, en niet langer op inhoudelijke gronden, veronderstelt en draagt zo bij tot een tolerante en pluralistische samenleving.

Dat betekent meteen ook dat ik eigenlijk niet geloof in de opportuniteit van een universaliserende of generaliserende seksuele ethiek *over and beyond* de notie van toestemming. Ook de notie ‘seksuele ethiek’ zelf wordt daarom problematisch in mijn optiek, tenminste wanneer hiermee een seksuele ethiek wordt bedoeld waarin waarden die inherent zouden zijn aan het morele domein centraal zouden staan.⁷

10. Tot slot: de ‘democratisering van het verlangen’

Volkmar Sigush meent dat indien deze consensusmoraal zich zou doorzetten, dit een verdere stap zou betekenen naar de volledige rationalisatie van de seksualiteit en dat dit een merkwaardige overwinning zou betekenen voor een ‘collectieve seksuele inhibitie,’ voor ‘sociale impotentie.’ (Sigush 1998: 353) Het zou volgens hem een overwinning betekenen voor een egotisme dat zich verhult als een ‘seksuele democratie.’

Ik kan hem hier moeilijk bijtreden en kan me beter vinden in wat Brian McNair de ‘democratisering van het verlangen’ heeft genoemd. In zijn boek *Striptease Culture* argumenteert hij dat de media in belangrijke mate hebben bijgedragen tot een ‘seksualisering van onze cultuur’ – zie ook hoger. Vaak wordt deze ‘seksualisering’ zoals we hebben gezien negatief onthaald en wordt dit zelfs als een symptoom van banalisering, ontwaarding, vulgarisering, commercialisering, enzovoort van het seksuele beschouwd. De nieuwe communicatietechnologieën hebben inderdaad de traditionele media met hun meer beheersbare seksuele inhouden voorbijgestoken. Maar deze media hebben volgens McNair hierdoor ook bijgedragen tot de ontwikkeling van een minder geregleerde en meer pluralistische seksuele cultuur en hierdoor een ‘democratisering van het verlangen’ mogelijk hebben gemaakt. Dit concept is mijns inziens uitstekend geschikt om de impact van de neoseksuele revolutie in zijn geheel mee aan te duiden.

De ‘neoseksuele’ betekenisrevolutie heeft de democratisering van het verlangen mogelijk gemaakt. Met alle gevolgen van dien.

Literatuur

HEKMA, G., van STOLK, B., van HEERIKHUIZEN, B., KRUTHOF, B. (1990) *Het verlies van de Onschuld: Seksualiteit in Nederland*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

ALLYN, D. (2001) *Make Love, Not War: The Sexual Revolution: an Unfettered History*, New York: Routledge.

⁷ De visie die ik hier verdedig is uiteraard wijsgerig omstreden. Enkele verwante posities zijn deze van Jeffrey Weeks (zie vooral zijn *Invented Moralities* (1995) en meer recent *The World We Have Won* (2007), deze van Seidman zelf uiteraard, en die van Igor Primoratz zoals uitgewerkt in zijn *Ethics and Sex* uit (1999) en zijn artikel “Sexual Morality: is Consent Enough?” (2001) Voor tegenstemmen zie bijvoorbeeld Piers Benn (1999) en Seiriol Morgan (Morgan 2003a; Morgan 2003b).

- American Psychological Association, Task Force on the Sexualization of Girls (2007) *Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls*, Washington, DC: American Psychological Association. Available at: <http://www.apa.org/pi/wpo/sexualizationrep.pdf>.
- ANSCOMBE, G.E.M. (1972) Contraception and Chastity. *The Human World*, 7, 9-30.
- ARCHARD, D. (1998) *Sexual Consent*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- ATTWOOD, F. ed. (2009) *Mainstreaming Sex: The Sexualisation of Western Culture*, London & New York: I.B. Tauris.
- BAUMAN, Z. (2003) *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*, Cambridge: Polity Press.
- BAUMAN, Z. (1998) On Postmodern Uses of Sex. *Theory, Culture & Society*, 15(3), 19-33.
- BAUMGARDNER, J.R.A. (2000) *Manifesta: Young Women, Feminism, and the Future*, Farrar, Straus and Giroux.
- BENN, P. (1999) Is Sex Morally Special? *Journal of Applied Philosophy*, 16(3), 235-245.
- BLACKBURN, S. (2004) *Lust*, Oxford: Oxford University Press.
- CARLIER, B. (1990) De seksuele revolutie, een mythe? Evoluties in het denken over seksualiteit. In *Toen seks vies was en de lucht nog schoon: Zedelijkheid en zinnelijkheid in Vlaanderen 1960-1990*. Gent: CGSO, pp. 35-58.
- CARLIER, B., TRIEST, M. & DEVEN, F. (1990) *Toen seks vies was en de lucht nog schoon: zedelijkheid en zinnelijkheid in Vlaanderen 1960-1990*, Gent: CGSO.
- CHRISTINA, G. (2002) Are We Having Sex Now or What? In A. Soble, ed. *The Philosophy of Sex: Contemporary Readings (Fourth Edition)*. Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 3-8.
- COLLINS, M. (2003) *Modern Love: An Intimate History of Men and Women in Twentieth-Century Britain*, London: Atlantic Books.
- COMMERS, R. (2000) *De Val van Eros: Over seksuele armoede vandaag*, Antwerpen / Baarn: Houtekiet.
- CORNELL, D. (2000) *Feminism and Pornography*, Oxford: Oxford University Press.
- COUWENBERG, S. ed. (2005) *Seksuele revolutie ter discussie: Van Phil Bloom tot Sex in the City*, Budel: Damon.
- COWLING, M. & REYNOLDS, P. eds. (2004) *Making Sense of Sexual Consent*, Aldershot: Ashgate.
- DENFELD, R. (1995) *The New Victorians: A Young Woman's Challenge to the Old Feminist Order*, New York: Simon & Schuster / Warner Books.

- DUGGAN, L. & HUNTER, N.D. (1995) *Sex Wars: Sexual Dissent and American Political Culture*, New York & London: Routledge.
- EHRENREICH, B., HESS, E. & JACOBS, G. (1986) *Re-Making Love: the Feminization of Sex*, Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.
- EPSTEIN, S. (2006) The New Attack on Sexuality Research: Morality and the Politics of Knowledge Production. *Sexuality Research & Social Policy*, 3(1), 1-12.
- ESCOFFIER, J. ed. (2003) *Sexual Revolution*, New York: Thunder's Mouth Press.
- FALUDI, S. (1991) *Backlash: The Undeclared war against American women* / by Susan Faludi, New York: Crown.
- FEATHERSTONE, M. (1998) Love and Eroticism: An Introduction. *Theory, Culture and Society*, 15(3-4), 1-18.
- FEVRE, R. (2001) *The Demoralization of Western Culture: Social Theory and the Dilemmas of Modern Living*, London & New York: Continuum.
- FINNIS, J. (1994) Law, Morality, and 'Sexual Orientation'. *Notre Dame Law Review*, 69(5), 1049-1076.
- FRANKL, G. (2003) *The Failure of the Sexual Revolution* 2003rd ed., London: Open Gate Press.
- GALLAGHER, M. (1989) *Enemies of Eros: How the Sexual Revolution Is Killing Family, Marriage, and Sex and What We Can Do About It*, Chicago: Bonus Books.
- GEACH, P. (1977) *The Virtues*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GERHARD, J. (2001) *Desiring Revolution: Second-Wave Feminism and the Rewriting of Twentieth-Century American Sexual Thought*, New York: Columbia University Press.
- GIDDENS, A. (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press.
- GOLDMAN, A. (1977) Plain Sex. *Philosophy and Public Affairs*, 6(3), 267-287.
- GRANT, L. (1993) *Sexing the Millennium: A Political History of the Sexual Revolution*, London: HarperCollins.
- GUDORF, C.E. (1994) *Body, Sex, and Pleasure: Reconstructing Christian Sexual Ethics*, Cleveland: Pilgrim Press.
- HAAG, P. (1999) *Consent: Sexual Rights and the Transformation of American Liberalism*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- HADDON, C. (1982) *The Limits of Sex*, London: Michael Joseph.
- HALWANI, R. ed. (2007) *Sex and Ethics: Essays on Sexuality, Virtue, and the Good Life*, New York & London: Palgrave Macmillan.
- HALWANI, R. (2003) *Virtuous Liaisons: Care, Love, Sex, and Virtue Ethics*, Chicago: Open Court.

- HEATH, S. (1982) *The Sexual Fix*, London: MacMillan.
- HILKENS, M. (2008) *McSex. De pornoficatie van onze samenleving*, Amsterdam & Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen.
- HIMMELFARB, G. (1994) A De-Moralized Society: The British/American Experience. *Public Interest*, (117), 57-80.
- HOLBROOK, D. (1972) *The Pseudo-Revolution: A Critical Study of Extremist 'Liberation' in Sex*, London: Tom Stacey.
- HOOGHE, M. (1987) *Aspecten van het discours inzake seksuele moraal in Vlaanderen, 1955-1985*, RUGent: niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling.
- IRVINE, J.M. (2002) *Talk About Sex: The Battles over Sex Education in the United States*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- JONES, E.M. (1993) *Degenerate Moderns: Modernity As Rationalized Sexual Misbehavior*, Ignatius Press.
- JONES, E.M. (1995) *Living Machines: Bauhaus Architecture as Sexual Ideology*, San Francisco: Ignatius Press.
- JONES, E.M. (2000) *Monsters from the Id: The Rise of Horror in Fiction and Film*, Spence Publishing Company.
- JONES, M.E. (2000) *Libido Dominandi: Sexual Liberation and Political Control*, St Augustine's Press.
- KROKER, A. & KROKER, M. (1987) *Body Invaders: Panic Sex in America*, London: MacMillan.
- KRUIHTHOF, J. & van USSEL, J. (1962) *Jeugd voor de muur: Vlaamse studenten over hun seksuele problematiek*, Antwerpen: Ontwikkeling.
- LASCH, C. (1978) *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York: W. W. Norton.
- LEIDHOLDT, D. & RAYMOND, J.G. eds. (1990) *The Sexual Liberals and the Attack on Feminism*, New York: Pergamon Press.
- LEONARD, G.B. (1983) *The End of Sex: Erotic Love after the Sexual Revolution*, Los Angeles: J.P. Tarcher.
- LEVY, A. (2005) *Female Chauvinist Pigs: Women and the Rise of Raunch Culture*, New York: Free Press.
- MAGNET, M. ed. (2001) *Modern Sex: Liberation and Its Discontents*, Chicago: Ivan R. Dee.
- McKAY, A. (1999) *Sexual Ideology and Schooling: Towards Democratic Sexuality Education*, New York: State University of New York Press.
- McNAIR, B. (1996) *Mediated Sex: Pornography and Postmodern Culture*, Arnold Publishers.

- McNAIR, B. (2002) *Striptease Culture: Sex, Media and the Democratisation of Desire*, London & New York: Routledge.
- MILLER, M.V. (1995) *Intimate Terrorism: The Deterioration of Erotic Life*, New York: W. W. Norton & Company.
- MORGAN, S. (2003a) Dark Desires. *Ethical Theory and Moral Praxis*, 6(4), 377-410.
- MORGAN, S. (2003b) Sex in the Head. *Journal of Applied Philosophy*, 20(1), 1-16.
- MUIR, J.G. (1999) *Sex, Politics and the End of Morality*, Pentland Press.
- NAGEL, T. (1968) Sexual Perversion. *The Journal of Philosophy*, 66(1), 5-17.
- NAGEL, J. (1997) *Whores and other Feminists*, New York & London: Routledge.
- OSBORNE, L. (1993) *The Poisoned Embrace: A Brief History of Sexual Pessimism*, New York: Vintage Books.
- PAASONEN, S., NIKUNEN, K. & SAARENMAA, L. eds. (2007) *Pornification: Sex and Sexuality in Media Culture*, Oxford & New York: Berg.
- PAUL, P. (2005) *Pornified: How Pornography is Transforming our Lives, our Relationships, and our Families*, New York: Times Books / Henry Holt and Company.
- PETERSEN, J.R. (1999) *The Century of Sex: Playboy's History of the Sexual Revolution, 1900-1999. (Edited and with a foreword by Hugh H. Hefner)*, New York: Grove Press.
- POYNOR, R. (2006) *Designing Pornotopia: Travels in Visual Culture*, New York: Princeton Architectural Press.
- PRIMORATZ, I. (1999) *Ethics and Sex*, London: Routledge.
- PRIMORATZ, I. (2001) Sexual Morality: Is Consent Enough? *Ethical Theory and Moral Practice*, 4(3), 201-218.
- RAES, K. (1999) Seksuele bevrijding is ook een ethisch project. Over de instrumentalisering van de erotiek. In S. Haakma, ed. *Minnen met de zinnen: opvattingen over erotiek in verschillende culturen*. Utrecht: Uitgeverij Prestige, pp. 11-40.
- RAES, K. et al. (2002) *Religie en erotiek: Balanceren tussen liefde en lust*, Tilburg: KSVG.
- RICH, F. (2004) The Plot Against Sex in America. *The New York Times*. Available at: <http://www.nytimes.com/2004/12/12/arts/12rich.html?ex=1260334800&en=0297f1d1dff963fa&ei=5088>.
- ROBINSON, I. et al. (1991) Twenty Years of the Sexual Revolution, 1965-1985: An Update. *Journal of Marriage and the Family*, 53(1), 215-220.
- ROIPHE, K. (1997) *Last Night in Paradise: Sex and Morals at the Century's End*, New York: Vintage.
- ROIPHE, K. (1993) *The Morning After: Sex, Fear and Feminism on Campus*, Boston: Little Brown & Comp.

- RUBIN, L.B. (1990) *Erotic Wars What Happened to the Sexual Revolution*, New York: Farrar, Straus & Giroux.
- RUTHERFORD, P. (2007) *A World Made Sexy: Freud to Madonna*, Toronto: University of Toronto Press.
- SCHMIDT, G. (1986) *Das Grosse Der Die Das: Über das Sexuelle*, Herbstein: März Verlag.
- SCHMIDT, G. (1996) *Das Verschwinden der Sexualmoral: Über sexuelle Verhältnisse*, Hamburg: Klein.
- SCHMIDT, G. (1998) Sexuality and Late Modernity. *Annual Review of Sex Research*, 9, 224-241.
- SCRUTON, R. (1986) *Sexual Desire: A Moral Philosophy of the Erotic*, New York: The Free Press.
- SCRUTON, R. (1998) The Sex Files: The Scandal Displays America's Continued Confusion about the Mysterious Matter of Sex. *National Review*, 50(19), 49-50.
- SEGAL, L. ed. (1997) *New Sexual Agendas*, New York: New York University Press.
- SEIDMAN, S. (1992) *Embattled Eros: Sexual Politics and Ethics in Contemporary America*, New York: Routledge.
- SIGUSH, V. (1996) Die Trümmer der sexuellen Revolution. *Die Zeit*, 41, 33.
- SIGUSH, V. (2006) Kann die neosexuelle Revolution ohne Neoliberalismus gedacht werden? *Zeitschrift für Sexualforschung*, 19(3), 234-240.
- SIGUSH, V. (2002) Lean Sexuality. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 15(2), 120-141.
- SIGUSH, V. (2005) *Neosexualitäten: Über den kulturellen Wandel von Liebe und Perversion*, Frankfurt: Campus Verlag.
- SIGUSH, V. (1998) The Neosexual Revolution. *Archives of Sexual Behavior*, 27(4), 331-359.
- SIMON, W. (1996) *Postmodern Sexualities*, London: Routledge: Routledge.
- SMITH, T.W., 1990. The Sexual Revolution? The Polls – A Report. *Public Opinion Quarterly*, 54(3), 415-435.
- SNITOW, A., STANSELL, C. & THOMPSON, S. eds., 1983. *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, New York: Monthly Review Press.
- SOBLE, A., 1996. *Sexual Investigations*, New York: New York University Press.
- SOLOMON, R., 1974. Sexual Paradigms. *Journal of Philosophy*, 71(11), 336-345.
- SOROKIN, P.A., 1956. *The American Sex Revolution*, Boston, MA: Porter Sargent Publisher.
- STARK, C. & WHISNANT, R., 2004. *Not For Sale: Feminists Resisting Prostitution and Pornography*, North Melbourne: Spinifex.

- STROSSEN, N., 1995. *Defending Pornography: Free Speech, Sex, and the Fight for Women's Rights*, New York: Scribner.
- TROMMELMANS, W., 2006. *Vlaanderen vrijt! 50 jaar seks in Vlaanderen (Met interviews van Ria Goris en portretfoto's van Lieve Blancquaert)*, Antwerpen / Leuven: vzw Steam / Uitgeverij van Halewyck.
- VAN DEN BERGHE, G., 2007. Alle begin is moeilijk. De seksuele ‘revolutie’ in Vlaanderen.
- VAN DEN ENDEN, H., 1979. Jos van Ussel als moralist en ethicus. In J. Kruithof & I. Geurtz, eds. *De seksualiteit herzien: Het werk van Jos Van Ussel*. Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 221-252.
- VAN USSEL, J., 1970. *Afscheid van de seksualiteit. (Met een voorwoord van prof. dr. C.J.B.J. Trimbos)*, Boom: Bert Bakker / Den Haag: NVSH, uitgevers.
- VAN USSEL, J., 1968. *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel: Boom.
- VAN USSEL, J., 1975. *Intimiteit*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- VAN USSEL, J., 1977. *Leven in communes: Verslag van een empirisch onderzoek naar communes in Nederland*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- VAN USSEL, J., 1957. *Opvoeding tot harmonische seksualiteit. Een boek voor ouders en opvoeders*, Antwerpen: Uitgeverij De Sikkel.
- VAN USSEL, J., 1969. Seksuele revolutie in het Westen. *Oost-West*, 8(4), 145-159.
- VANCE, C.S. ed., 1984. *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*, Boston, London, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- WEEKS, J., 1993. An Unfinished Revolution: Sexuality in the 20th Century. In V. Harwood et al., eds. *Pleasure Principles: Politics, Sexuality and Ethics*. London: Lawrence & Wishart, pp. 1-19.
- WEEKS, J., 1995. *Invented Moralities: Sexual Values in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
- WEEKS, J., 2007. *The World We Have Won: The Remaking of Erotic and Intimate Life*, London & New York: Routledge.
- WERTHEIMER, A.P.G., 2003. *Consent to Sexual Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- WHITEHEAD, B.D., 1994. The Failure of Sex Education. *Atlantic Monthly*, 274(4), 55-70.
- WOJTYLA, K., 1981. *Love and Responsibility Revised.*, New York: Farrar, Straus, Giroux.